

Людмила МИНДОВА¹

БЕЗЛИЧИЕ И БЕЗРАЗЛИЧИЕ

(Опит върху феномена на следенето по прозата на Габриела Адамещяну,
Блага Димитрова и Цветан Марангозов)

Резюме

Текстът е съсредоточен върху семантичната мрежа, образувана от семите на лицето и различието, безличието и безразличието, следването и преследването през прочита на няколко произведения, представящи различни версии на тоталитаризма. Сравнението извежда на преден план близостта между художествените произведения в разбирането им за човешкото „битие и време“ и особено за феномена на лицето. Лицето, което тук никъде не означава единствено своето физическо проявление, а е същностен божествен отпечатък като знак за безгранична любов и благодат – е място на върховно изпитание и върховна наслада. Място, което поставя човека пред най-важния избор.

Ключови думи: балкански литератури; тоталитарен опит; мит; идентичност; другост; святост; смисъл

FACE, GRACE AND DISGRACE

(An essay on the phenomenon of spying through the prose of Gabriela Adameşteanu, Blaga Dimitrova, and Tzvetan Marangozov)

Abstract

The text is concentrated on the semantic net of a few main topics: face, difference, and indifference (ataraxia), personality and impersonality, following and spying. Three novels which represent different totalitarian versions are in the focus of the analysis. The parallels point out the propinquity between the novels and their conception of the human “being and time”, and especially the phenomenon of the face. The face never marks only its physical manifestation. It is an essential divine mark of infinite love and grace. It is a place of supreme ordeal and supreme feast. The place where the man has to do the most important choice in his life.

Key words: Balkan literatures; totalitarian experience; myth; personality; otherness; holiness; sense

„Свиквай, ми каза, тук всички са убедени, че тайните служби ги преследват. А най-съмнителните предмети в къщите станаха телефоните, защото се смята, че вътре в тях има

---

¹ **Liudmila MINDOVA** [Людмила МИНДОВА] graduated in Slavic Philology from Sofia University “St. Kliment Ohridski” and received a Master’s degree in 1998 and a PhD degree in 2006. She is the author of three collections of poems and two monographs on South Slavic literatures: *The Voice of the Baroque. Ivan Gundulić and the Croatian Baroque Norm* (2011) and *The Other Ithaca. On the Literary Home* (2016). In her translation, many books by Yugoslav and Post-Yugoslav writers have been published into Bulgarian. Liudmila Mindova is currently an associated professor at the Institute of Balkan Studies and Center of Thracology at the Bulgarian Academy of Sciences and a part-time lecturer at Sofia University. Her scientific research is in the field of comparative literature, South Slavic literatures, cultural semiotics, and cultural studies.

микрофон за подслушване² – това е реплика на един от героите в романа „Пресрещане“ (2003) на румънската писателка Габриела Адамещяну. Тази ключова реплика се появява във финалните глави на романа, който иначе от самото си начало демонстрира своята основна тема – тоталитаризма и неговата система на страх и преследване. Онова, което придава особената стойност на романа, е в това, че разказва „историята на страданието“ („защото там да живееш, значи да страдаш, от сутрин до вечер, за най-дребното нещо“³) през три основни типа наративни структури и през гледните точки на лица, преживели различни версии на тоталитаризма. Тази, Бахтиновски казано, романова полифония сродява силно произведението на румънската писателка с романа „Лице“ (1981) на българската ѝ колежка Блага Димитрова.

Свободата на изразяването в техните произведения е ясен контрапункт на забраняваната и преследвана свобода на мисълта и словото в тоталитарните общества. Затова и разказвачите в „Пресрещане“ имат съвсем преднамерено накъсан, ежедневен или празничен, но винаги подчертано интимен и силно лиризиран субективен изказ. Както от своя страна е индивидуализиран често неграмотният и съвсем точно имитиран стил на доносите, които също са включени като основна част в повествованието. Блага Димитрова също дава пределна свобода на героите си и го подчертава специално. В началото на втората част на романа „Лице“ пише следното: „Оттук нататък авторката не отговаря за поведението на своите герои. Те категорично отхвърлят нейната опека, своеволно променят замисъла ѝ. Всичко може да очаква от тях, особено от главната героиня, която изглеждаше толкова ясна и праволинейна.“⁴ Нещо повече, Блага Димитрова, нарича своите герои „терористи“, които „стоят застрашително над главата ѝ, нареждайки ѝ каква височина да набира романът“⁵.

И Габриела Адамещяну, и Блага Димитрова търсят в своите разкази разнообразни гледни точки. Вълнуват се от различието така, както например се вълнува съвременният полски писател и мислител Марек Биенчик в своята „Книга на лицето“ (2011). Както насочва неговата изследователка и преводачка Маргрета Григорова, лицето в неговата книга говори чрез своето различие и обратното. Това е „книга на лицето, за чиято поява са необходими лицата на другите,

² Адамещяну, Габриела. *Пресрещане*. Превод от румънски и послеслов: Румяна Л. Станчева. София, Панорама, 2005, с. 246. [Adameşteanu, Gabriela. *Presreshiane*. Translated from Romanian and afterword: Roumiana L. Stantcheva. Sofia, Panorama, 2005. p. 246].

³ Ibidem, p. 154.

⁴ Димитрова, Блага. *Лице*. Събрани творби. Том 11. Фондация „Блага Димитрова“. София, ТИХ-ИВЕЛ, 2011, с. 215. [Dimitrova, Blaga. *Litse*. Sabrani tvorbi. Tom 11. Fondatsia „Blaga Dimitrova“. Sofia, TIH-IVEL, 2011, p. 215].

⁵ Ibidem.

лицата, в които можем да видим нашето собствено“⁶. Очевидно и Биенчик по подобие на Еманюел Левинас се вълнува силно от различието, от „лицето на другия“, ако използваме тази чудесна синтагма на съвременния френски философ. Биенчик пише за „истинския Друг, някой, пред когото не може да се задържи нито собственото постоянство, нито собствената нетрайност“⁷. Левинас има особено ценни наблюдения, които не само четат лицето през неговата неповторимост, но и доближават в мислите въпросът за лицето и въпросът за близостта. „Лицето“ – казва Левинас – „е самото господство и самата беззащитност... Лицето е мястото на Божието слово“⁸. За френския философ истинското признаване на Другия е в неговата уникалност, единственост, абсолютна различност. И оттам, в етичен смисъл, именно с признаването на тази негова първична същност, той вече е признат като ближен. Само така се случва това „приближаване на първия срещнат в неговата непосредствена близост на ближен и единствен“⁹.

На разноликото и богато творчество на Блага Димитрова, от чието рождение тази година се навършват сто години, са посветени много книги и статии у нас и в чужбина¹⁰, но и Габриела Адамещяну, благодарение на актуалната тематика на своята проза и оригиналните повествователни техники на произведенията си, също среща добър прием в българското литературно пространство. Освен послесловът към романа от Румяна Л. Станчева, който предоставя важни наблюдения върху поетиката му, един от текстовете, които предлагат ценен прочит, като го вписват и в българския контекст, е текстът на Вихрен Чернокожев „Да откриеш Габриела Адамещяну“¹¹. В завършителната част на текста си той пише следното: „Пресрещане на Габриела Адамещяну за мен е роман, който чува отвътре гласовете на изчезналите ни животи, опитва се да ги разбере и означа.“ Искане ми се да подчертая тези, струва ми се, съкровени за техния автор думи, който посвети голяма част от живота си на говоренето и осветляването на темата за

⁶ Биенчик, Марек. *Книга на лицето*. Варшава, 2012. Цитирано по: Григорова, Маргрета. *Очите на словото. Полонистични студии*. Фабер. Велико Търново, 2015. с. 258. [Bieńczyk, Marek. *Kniga na litseto*. Warszawa, 2012. Cited in: Grigorova, Margreta. *Ochite na slovoto. Polonistichni studii*. Faber. Veliko Tarnovo, 2015. p. 258].

⁷ Пак там.

⁸ Левинас, Еманюел. *Другост и трансцендентност*. СОНМ. София, 1999. с. 116. [Levinas, Emmanuel. *Drugost i transsendentnost*. SONM. Sofia, 1999. p. 116].

⁹ Пак там. с. 147.

¹⁰ Виж например подробната статия за нея в Речника на българската литература след Освобождението (1878) на Института за литература при БАН, в който е цитирана библиография както на нейни произведения, така и на посветени на творчеството ѝ: <http://dictionarylit-bg.eu/Блага-Николова-Димитрова#biblio>

¹¹ Чернокожев, Вихрен. *Да откриеш Габриела Адамещяну*. В: Електронно списание LiterNet, 15.06.2006, № 6 (79). [Chernokozhev, Vihren. *Da otkriesh Gabriela Adamesteanu*. V: Elektronno spisanie LiterNet, 15.06.2006, № 6 (79)] <https://litenet.bg/publish2/vchernokozhev/gadameshtianu.htm>

тоталитарното зло¹². Също като цитираните по-горе съвременни мислители и Вихрен Чернокожев говори за единичния и неповторим човешки опит на различието и, макар в малко по-друг контекст, отново поставя въпросите, които призовават към размисъл.

Въпросите за лицето и различието, за безличието и безразличието се оказват вътрешноприсъщи и като че ли неизбежни при всеки разговор за тоталитарния опит. Дали защото тоталитаризмът посяга на уникалното човешко лице в усилията си да унифицира и обезличи абсолютно всичко?

Основно насилие на тоталитаризма е в опразването на лицето от неговото съдържание, от същността му. От прокуждането на вътрешния свят далеч отвъд живота, в насилственото му изгнаничество в отвъдността, в инобитието. Тоталитаризмът е практика на унифицирането, практика, на която лицето пречи тъкмо със своето многообразие, със своето различие. Затова изненадващо ли е, че в литературата, която художествено интерпретира тези античовешки практики, на безличието на следящия се противопоставя безразличието на следения? И ето, че стигаме до романа „Безразличният“ (1959) на Цветан Марангозов. И той, както и романите на Блага Димитрова и Габриела Адамещяну се пресичат многократно и създават помежду си своеобразна междутекстова дискусия за лицата и маските, преследваните и преследвачите, границите на литературата и границите на реалността.

Романите на Блага Димитрова и Цветан Марангозов имат сходна съдба и в своето инкриминиране. И двата са щателно скрити от погледа на читателя. Веднага при своята поява романът „Лице“ е конфискуван, забранен е и по думите на своята авторка, „престоява в затвор за книги“ цели 9 години. С поетиката и темите си, със своеобразния първоначален контрапункт между двамата основни герои Бора и Кирил, но и с постепенната промяна в мисленето и поведението на „праволинейната“ Бора, а особено с размишленията на същинския герой на романа – фикусът, романът „Лице“ пародира и иронизира с впечатляваща дарба комунистическата реалност. И романът „Безразличният“ на Марангозов притежава същата майсторска дарба на иронията. Тя е прокарана през гледните точки, през речта, през прякорите на героите, около които се задвижва действието. И неслучайно, както и в романа на Адамещяну, темата за страданието навсякъде присъства под една или друга форма. Можем да се запитаме дали тези романи не се

¹² Вж. напр. личната му страница в сайта за българска литература Литернет: <https://liternet.bg/publish2/vchernokozhev/index.html>, както и статията за него в цитирания вече Речник на българската литература след Освобождението (1878) [Rechnik na balgarskata literatura sled Osvobozhdenieto] <http://dictionarylit-bg.eu/Вихрен-Илиев-Чернокожев>

появяват и в опит да провокират размисъл за страданието, да потърсят смисъл в един свят, разрушаван постоянно от безсмислието на злото. „Не си пиан! Лъжеш! Всички лъжем! Лъжем, защото страдаме неистово. Глупавото е, че страдаме без публика. Ето, това е глупаво!“¹³ – казва Гаврата, единият от героите в романа на Марангозов.

Действително най-радикалният избор на съпротива срещу безличието на следящите е безразличието на следените. „Най-дръзкото предизвикателство през властта – напомня Йосиф Бродски – е да не се интересуваш от нея“¹⁴. Впрочем в своята нобелова лекция руският поет противопоставя „лицата с необщо изражение“¹⁵ на безличието на насието: „Струва ми се, че тъкмо в това „необщо изражение“ се крие смисълът на всяко съществуване... Защото на всеки един от нас се полага един живот и всички добре знаем как свършва той. Би било жалко да похабим този единствен шанс, приемайки чужда външност, чужд опит, намалявайки или раздувайки ги в една тавтология... Негодуванието, иронията или безразличието, с които литературата често се отнася към държавата, по същество са реакция на постоянството или, по-добре казано – на безкрайното – срещу временното и крайното“¹⁶.

„Хората без лица“ е честа метафора за хората от тайните служби в белетристиката на Данило Киш¹⁷, но и поначало в литературата, описваща опита от концентрационните лагери и тоталитарните системи. В книгата със спомени на Веселин Бранев „Следеният човек“ те са „хората от сумрака“. Сред тези спомени знакови са разделът „Срещи в сумрака“ и есето „Последни срещи с хората от сумрака“¹⁸. Безличието и разпадът на лицето (душата) е цената, която плащат приелите да служат на държавата-затвор.

Многообразни са реакциите на преследваните срещу машината на страха. Мартин Хайдегер например твърди, че във времето на унищожението на човешкото и „изкореняването на човека“,

¹³ Марангозов, Цветан. *Безразличният*. Издателско ателие Аб. София, 2000, с. 10. [Marangosoff, Tzvetan. *Bezrazlichniyat*. Izdatelsko atelie Ab. Sofia, 2000, p. 10].

¹⁴ Бродски, Йосиф. Най-дръзкото предизвикателство пред властта е да не се интересуваш от нея. В: Бродски, Йосиф. *Отделяне от себе си. Интервюта*. София, Факел експрес, 2006, с. 359-376. [Brodsky, Joseph. *Nay-drazkoto predizvikelstvo pred vlastta e da ne se interesuvash ot neya*. V: Brodsky, Joseph. *Otdelyane ot sebe si. Intervyuta*. Sofia, Fakel ekspres. 2006, p. 359-376].

¹⁵ Бродски, Йосиф. Лица с необщо изражение. Нобелова лекция. В: Бродски, Йосиф. *За скръбта и разума*. София, Факел експрес, 2003, с. 43-54. [Brodsky, Joseph. *Litsa s neobshito izrazhenie*. Nobelova lektzia. V: Brodsky, Joseph. *Za skrabta i razuma*. Sofia, Fakel express, 2003, p. 43-54].

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Вж. напр.: Киш, Данило. *Енциклопедия на мъртвите*. София, Стигмати, 2000. [Kiš, Danilo. *Entsiklopedia na martvite*. Stigmati. Sofia, 2000]. Киш, Данило. *Гробница за Борис Давидович*. Балкани. София, 2006. [Kiš, Danilo. *Grobnitsa za Boris Davidovich*. Sofia, Balkani, 2006].

¹⁸ Бранев, Веселин. *Следеният човек*. Спомени, предизвикани от документи. София, Фама, 2007. [Branev, Veselin. *Sledeniya chovek*. Spomeni, predizvikani ot dokumenti. Sofia, Fama, 2007].

при тържествуващата всеобща власт на тази „абсолютна техническа държава“ след края на Втората световна война, която той описва във философските си есета, краят е неизбежен, освен „ако мисленето и поезията не се превърнат отново в ненасилствена сила“¹⁹. Тази ненасилственост на пръв поглед звучи парадоксално, но тя всъщност е контрапункт на социално и политически ангажираната мисъл, на „поробения разум“²⁰. В този смисъл ироничното намигане в романа на Блага Димитрова за „тероризма“ на нейните герои е тъкмо реакция срещу „терора“ на реалността. И всъщност в този „терористичен контекст“ най-големият „терорист“ в романа е фикусът. Той същевременно е и героят с най-индивидуализирано и запомнящо се лице. Той е разказвач, мислител, наблюдател. Невинният невидим, който зависи от всички, но и от когото всички зависят. „Фикусът мръдва едното си зелено ухо, замислен за нещо свое, фикусно. Ако му припишем човешко съзнание, понеже засега само с такова боравим, той биотговорил в схематичните наши представи горе-долу така: „Историята познава безброй мъже властелини, разплакали с жестокостта си земята. Но жена тиранин е по-рядко явление. Затова е и по-фрапиращо, тъй като е противоположно – нали от нежния пол се очаква милосърдие, любов и майчина ласка.“²¹

Като се има предвид, че романът „Лице“ се появява в женско художествено съзнание, а самата Блага Димитрова има особено пъргава мисъл, която постоянно взривява читателските очаквания с бликащите езикови игри и асоциации, отварянето на темата за майчинството тук съвсем не е случайна. Оказва се, че женският поглед към тоталитарното зло има важно място в културата, което трудно може да бъде пренебрегнато. Наред с прозата на Александър Солженицин, Варлаам Шаламов и Василий Гросман за сталинисткия терор, както и с безценните наблюдения на Примо Леви, Януш Корчак, Бруно Шулц и Ерих Мария Ремарк например за еврейското страдание през хитлеризма, в световната литература напълно равнопоставено се нареждат имената на писателки като Евгения Гинзбург, Надежда Манделщам, Зинаида Гипиус, Ана Ахматова, Марина Цветаева, Астрид Линдгрен, Ане Франк, благодарение на които днес имаме една много по-цялостна представа за тоталитарния опит. И ако дотук посочваме автори, които са преки участници

¹⁹ Хайдегер, Мартин. Вече само един Бог може да ни спаси. В: Хайдегер, Мартин. *Същности*. София, Гал-Ико, 1999, с. 293. [Heidegger, Martin. *Veche samo edin Bog mozhe da ni spasi*. V: Heidegger, Martin. *Sashtnosti*. Sofia, Gal-Iko, 1999, p. 293].

²⁰ По ярката метафора на Чеслав Милош, дала заглавието на книгата му. Вж.: Милош, Чеслав. *Поробеният разум*. Варна, Галактика, 1992. [Miłosz, Czesław. *Porobeniya razum*. Varna, Galaktika, 1992].

²¹ Димитрова, Блага. *Лице*. Събрани творби. Том 11. Фондация „Блага Димитрова“. София, ТИХ-ИВЕЛ, 2011, с. 286. [Dimitrova, Blaga. *Litse*. *Sabrani tvorbi*. Tom 11. Fondatsia „Blaga Dimitrova“. Sofia, TIH-IVEL, 2011, p. 286].

и свидетели на описваните събития, то и сред техните по-късни художествени интерпретатори мъжката и женската гледни точки имат еднаква значимост и въздейственост.

За балканския контекст ценни наблюдения и анализи например предоставя дисертационният труд на Веселина Белева „Войната и музеят – структуриране на спомена в съвременния балкански роман (женски гласове от втората половина на XX век до днес)“²². Белева сравнява различни повествователни стратегии и почерци и е наистина ценно, че до опита на съвременните балкански белетристски са поставени дневниците на Ане Франк и Астрид Линдгрен. Срещането и „пресрещането“ на различния опит от войните е особено оригинално в главата „Женската Одисея в съвременния балкански роман“, в която Веселина Белева сравнява романите на Блага Димитрова, Габриела Адамещяну, Дубравка Угрешич и Дидо Сотериу. Оригинален избор на авторката е чрез примери от анализирания произведения да постави един до друг опитът от хитлеризма и сталинизма, от комунизма и посткомунизма. Вероятно един от подтиците за това е и в самия роман на Габриела Адамещяну, който непрестанно препраща към „Одисеята“ чрез многобройни точно подбрани цитати. При прочита на този роман читателят е поставен пред екрана на постоянните сравнения между митичното битие на древногръцките персонажи и травматичния опит на съвременната двойка герои Криста и Траян Ману. Криста с опита ѝ от хитлеризма, окупацията и бомбардировките, в които губи своите най-близки, а Траян Ману – с опита му на професор, невъзвращенец от комунистическа Румъния. Но в действителност невъзвращенци са всички тези модерни „Одисеевци“, без значение от техния пол, възраст, произход. Защото по думите на Криста, „не можеш да се върнеш на едно място и да се надяваш, че всъщност се връщаш във времето“ и защото „носталгията по миналото ни играе номера“²³.

Модерните Одисеевци не се завръщат. Тяхната Итака е разрушена и обезобразена: „Негова страна ли?“ – мисли си Траян Ману – „Тези коремести мъже с изпъкнали челюсти и отпуснати гуши... този език, който не е същият! Развален, изкълчен, вулгарен... До какъв хал са докарали горкия език, също както и горката, подивяла тяхна страна! Тяхна страна, тяхна. Не негова, не...“²⁴

Впрочем между романите на Блага Димитрова и Габриела Адамещяну има много сходства, но една от тях наистина впечатлява. Както пише Блага Димитрова в послеслова към изданието на

²² Белева, Веселина. *Войната и музеят – структуриране на спомена в съвременния Балкански роман (женски гласове от втората половина на XX век до днес)* : дисертационен труд за придобиване на образователна и научна степен „доктор“. София, 2020, с. 219. [Beleva, Veselina. *Voynata i muzejat – strukturirane na spomena v savremennia Balkanski roman (zhenski glasove ot vtorata polovina na XX vek do dnes)*. Sofia, 2020, p. 219].

²³ Адамещяну, Габриела. *Пресрещане...* с. 29, 32. [Adameşteanu, Gabriela. *Presreshthane...* p. 29, 32].

²⁴ Пак там. с. 31.

романа след промените през 1989 г., когато най-накрая вече е възможно той да стигне до своя читател: „Първоначалното заглавие за заблуда на цензурата бе „Сляпа среща“, насочващо вниманието към любовната линия в романа“²⁵. Романът никога не се появява с това „мистифициращо“ заглавие, но дори самото му обмисляне е ценно заради смисловото обвързване на феномените на лицето и на срещата. Също като в романа на Габриела Адамешяну. С други думи, това заглавие извежда на повърхността именно това, че среща може да се осъществи само там, където има лица. При тяхното отсъствие има разминаване, пресрещане, пропадане. Романът „Лице“ действително умело използва любовната линия не само заради манипулирането на цензурата, но и защото авторката му съвсем точно съзнава и показва, че тъкмо в чудото на любовта човекът става уникален, различен и истински ближен.

А романът на Блага Димитрова е предизвикателство към тоталитарния античовешки идеал включително и с това, че показва до какво схематизиране догматизмът е в състояние да доведе човека, както и до какво заличаване на всички индивидуални белези довежда сляпото следване²⁶ на доктрината. Затова и е толкова интересно присъствието на фикуса във взаимоотношенията на двойката Бора – Кирил. Той – изключеният студент, тя – изпълнителната и праволинейна преподавателка. А после постепенно им доближаване и сближаване. Тяхната среща в различието на лицата им. Нещо, което в книгите на другите трима автори изглежда невъзможно. Тази невъзможност е най-подчертана в романа на Адамешяну, заради споменатите вече многобройни препратки към „Одисеята“. Нещо, което се прави и чрез цитатите от омировия епос, но особено чрез разказите на двамата основни протагонисти в романа: следеният професор-бежанец Траян Ману и съпругата му Криста. Но тази невъзможност е подчертана и в превода на заглавието, което е забелязано и коментирано от Вихрен Чернокожев: „Посрещането на ученият Траян Ману в „родината“ се превръща в пресрещане, хайка от засада. Там, където някога е бил домът му, сега се вихри някакво без-битие, хаос, в края на който е само лист 425 от Досие „Ученият“. Впрочем, ключът към романа е зададен още в заглавието и дори в находчивото му графично оформяне от художничката на българското издание Надежда Олег Ляхова. Невъзможно е да се осъществи тази

²⁵ Димитрова, Блага. *Лице...* с. 477. [Dimitrova, Blaga. *Litse...* p. 477].

²⁶ Заслужава си да се помисли върху асоциативната верига „сляпо следване“, „сляпа среща“, „сляпа неделя“, която при майстор на словото като Блага Димитрова съвсем не е случайна, ако ще дори да е „сляпа“.

дълго отлагана *среща*, приклепена между премазващо-обсебващата представка – *пре* и категорично наставеното – *не* накрая.²⁷

Действително оригинален и отговарящ на поетиката на романа е преводаческият избор румънското заглавие „Întâlnirea“ да се преведе не с буквалното и най-точно „Среща“, а като „Пресрещане“. При това една от последните глави в романа е „Срещата“, която показва тъкмо разминаването и разрушеното човешко битие на героите в съвременната „Одисея“. В тази глава невъзвращенецът професор разсъждава за моралния си дълг към Кристиан, към своя „румънски Телемах“, но и за пълната безсмисленост на своето почти сюрреалистично пътуване до изгубената отдавна родина: „Какво търся тук? – сам се запитах една сутрин, когато видях лицето си в огледалото на банята. Тежка, влажна миризма в банята, в която са напръскали набързо с евтин дезодорант. Чуждо лице, по чудо подмладено, защото се вижда без очила, замъглено, в долнокачествено огледало“²⁸.

„Пресрещането“ е тъкмо тази невъзможност за диалог не само между безличните и безразличните, но и в границите на собственото безличие и безразличие, в рухването на собственото лице. Тази, да я наречем, основна екзистенциална драма, е подчертавана многократно в прозата на Цв. Марангозов. На нея отделят специално внимание и изследователите, както може да се види например в научния сборник, посветен на творчеството на Цветан Марангозов²⁹. Тук неслучайно въвеждащият текст на Боян Манчев отваря въпроса за „разцепването на самия субект“, поставен в един свят на „*липсващото* Свещено“, описан ярко в цитираното от Манчев стихотворение „Сплин“ на Марангозов:

Злото изведнъж се просълзи –
сега когато маската с лицето ми е сраснала³⁰

В творчеството на Марангозов, не по-малко силно отколкото при Адамещяну например, се проявява митичното безвремие и повторемост на феномена на злото. Както румънската авторка

²⁷ Чернокожев, Вихрен. *Да откриеш Габриела Адамещяну*. В: Електронно списание LiterNet, 15.06.2006, № 6 (79). [Chernokozhev, Vihren. *Da otkriesh Gabriela Adameşteanu*. V: Elektronno spisanie LiterNet, 15.06.2006, № 6 (79)] <https://litenet.bg/publish2/vchernokozhev/gadameshtianu.htm>

²⁸ Адамещяну, Габриела. *Пресрещане...* с. 257. [Adameşteanu, Gabriela. *Presreshthane...* p.257].

²⁹ *Битие и идентичност. Цветан Марангозов – поетът, писателят, драматургът*. Съст. Елка Константинова, Мариета Иванова-Гиргинова. Изд. Боян Пенев. София, 2002. [*Bitie i identichnost. Tzvetan Marangosoff – poetat, pisatelyat, dramaturgat*. Ed. Elka Konstantinova, Marieta Ivanova-Girginova. Sofia, Izd. Boyan Penev, 2002].

³⁰ Вж.: Манчев, Боян. „Децата на Русо“: Насилието без Свещеното. В: *Битие и идентичност. Цветан Марангозов – поетът, писателят, драматургът...* с. 7-16. [Manchev, Boyan. „Detsata na Ruso“: Nasiliето bez Sveshtenoto. V: *Bitie i identichnost. Tzvetan Marangosoff – poetat, pisatelyat, dramaturgat...* p. 7-16].

прави препратки към античния епос, а същевременно и загатва за различните психотерапевтични практики, които в немалка степен черпят опит от митологичните сюжети и схеми, така и Марангозов показва „колективната несъзнателност“ на „вечните повторения“. Ако има завръщане в съвременните романи, то е гротесково завръщане на кошмара, но не и на идилията. „Митът за вечното завръщане“ на Мирча Елиаде – както показват романите за тоталитарните системи – се случва като антиутопия. Желанието за повторение на идеала неизбежно води до неговото обезобразяване. Усилието за създаване на съвършено общество и свръхчовек в крайна сметка унищожават едновременно и обществото, и човека.

В деградирания и десакрализиран свят хората не се следват, а се преследват, имат не последователи, а преследвачи. Както пише в едно свое есе Одисеас Елитис, „ако обществото имаше възможност да ни следи в съня, сигурно е, че щяхме твърде често да сме в белезници“³¹.

Изкуството е пространство на въображението, така близко е до съня. Дали с тази своя природна свобода то предизвиква желанието на властта да го ограничи, да го подчини на своите правила, да го усмири по свой аршин? Дали затова най-голямото усилие на властта е да превърне държавната си цензура във вътрешен импулс, в своеобразен инстинкт за оцеляване? Обратно на „инстинкта за неприспособимост“, с който поетът Георги Рупчев назовава сърцевината на поетическия жест – неприспособимостта към света на злото.

Да мислим лицето в тоталитарните системи означава да мислим не само човешкото лице, но и „човекът пред лицето на смъртта“ (по Филип Ариес). Да мислим за изборите, които правим пред това „нечовешко лице“ и цензуриращата му ножица. Да мислим също и лицето на литературата.

Случайно ли е, че романите на Блага Димитрова и Цветан Марангозов имат различни версии? Че вероятно и трите са преминали през цензуриращи и автоцензуриращи процедури? Романът на Адамещяну посочва като дати на своето написване: „април 1985 – юли 1989 и януари 2001 – юни 2003“³². В изданията си след 1990 г. романът „Лице“ на Блага Димитрова винаги е придружаван от хартиена лента, която предупреждава, че това е неговата оригинална версия. За това по-подробно читателят може да се запознае и в следговора от авторката, съпътстващ „свободните“ издания, но и в предупреждението преди първата част на романа: „Всичко в тази

³¹ Елитис, Одисеас. *Открити карти*. Прев. Марин Жечев. София, Народна култура, 1982. [Elytis, Odysseas. *Otkriti karti*. Prev. Marin Zhechev. Sofia, Narodna kultura, 1982].

³² Адамещяну, Габриела. *Пресрещане...* с. 265. [Adameşteanu, Gabriela. *Presreshthane...* p. 265].

книга е измислица, само фикусът е истина. (1977 г.); Фикусът излиза от затвор за книги след 9 години, подстриган зад решетките. (1990 г.)³³. В две версии е и романът „Безразличният“ на Цветан Марангозов, като в изданията след 1989 г., също е подчертано, че става дума за оригинала³⁴. Разбира се, тоталитарната цензура е тъкмо в това – да прекроява и пренаписва версиите на действителността. Да подменя истината с лъжа. Да налага своята официална лъжа. Да праща в нелегалност истината.

Инкриминираните през тоталитаризма произведения са писани и дописвани многократно от своите цензори и автоцензори. За да спасят поне нещо от творбите си, авторите са принудени да отстъпят. Да нагодят техните „неподходящи“ лица към подходящия образ на идеологическата реалност. Та затова и в романа на Марангозов я има задължителната бележка: „София, между 1951-1956 и 1999 г.“³⁵ Но романът на Марангозов има действително сериозна разлика между двете си версии. И тази разлика е освен всичко друг и белег, цензуриращ белег, който да напомня за срещата на „безразличния“ с „безличието“ на системата. Не е случайно, че вместо примирението и подчинението си пред „лицето на злото“ героят избира „лицето на смъртта“ – самоубийството, което се оказва единствен възможен избор срещу духовната капитулация, срещу отказа от лице, от душа. Но самият автор анализира с голяма трезвост и острота собствените си автоцензуриращи стратегии, които са изобщо стратегии за оцеляване на човека в тоталитарното общество. „Безразличният“ се самоубива в оригиналния вариант (тъкмо самоубийството е постигането на „максимално безразличие“³⁶) и както самият автор пояснява, „загивайки в тоя вариант, той побеждава“. В другия вариант обаче, „където отива в Родопите, той отива в една безкрайна агония. За амбивалентността бих казал, че психологията му е фрагментарна, колажирана, той е шизофреник. И това беше предусловие, за да оцелееш – да не си цялостен“³⁷.

Тази липса на цялостност, на вътрешна интеграция е голямата драма на човека в тоталитаризма. Покорството му пред злото го уязвява и руши, обезличава го до степен на несъществуване. Но в тоталитаризма има два типа несъществуване. От едната страна е

³³ Димитрова, Блага. *Лице...* с. 4. [Dimitrova, Blaga. *Litse...* p. 4].

³⁴ Повече за двете версии на романа може да се прочете в записите от дискусията в рамките на Кръглата маса върху романа „Безразличният“ от Цветан Марангозов. Вж: *Битие и идентичност. Цветан Марангозов – поетът, писателят, драматургът...* с. 145-163. [Bitie i identichnost. Tzvetan Marangozoff – poetat, pisatelyat, dramaturgat... p. 145-163].

³⁵ Марангозов, Цветан. *Безразличният...* с. 156. [Marangozoff, Tzvetan. *Bezrazlichniyat...* p. 156].

³⁶ Ibidem.

³⁷ *Битие и идентичност. Цветан Марангозов – поетът, писателят, драматургът...* с. 149. [Bitie i identichnost. Tzvetan Marangozoff – poetat, pisatelyat, dramaturgat... p. 149].

метафизическото небитие на покорните, на служителите на системата. От другата е физическото несъществуване на „непокорните“³⁸, както вероятно би ги нарекъл Цветан Тодоров. Заличаването им от регистрите. В момента, в който човекът откаже да съдейства на системата, той престава да съществува като гражданин на тоталитарната държава. Няма го. Паметта, човешката памет за него е унищожена. Лицето му е изтрито. Старателно изтрито от „безличието на следящите“, които щедро оставят единствено донесенията срещу него – тази версия на реалността, която може да поражда само страх и смърт, но не и живот. Не и лице.

Но „лицето“ винаги намира начин да напомни за себе си. Както го прави например чрез романите на Блага Димитрова, Габриела Адамещяну и Цветан Марангозов. Защото човекът е сътворен с лице, по образ и подобие на Оня, Който „и вдъхна в лицето му дихание за живот“ (Бит. 2:7). Живот, който няма как да се живее другояче, освен лично.

Библиография:

Адамещяну, Габриела. *Пресрещане*. Превод Румяна Л. Станчева. София, Панорама, 2005. [Adameşteanu, Gabriela. *Presreshtane*. Prevod Roumiana L. Stantcheva. Sofia, Panorama, 2005].

Белева, Веселина. *Войната и музеят – структуриране на спомена в съвременния Балкански роман (женски гласове от втората половина на XX век до днес)* : дисертационен труд за придобиване на образователна и научна степен „доктор“. София, 2020. [Beleva, Veselina. *Voynata i muzeyat – strukturirane na spomena v savremennia Balkanski roman (zhenski glasove ot vtorata polovina na XX vek do dnes)* : disertatsionen trud za pridobivane na obrazovatelna i nauchna stepen „doktor. Sofia, 2020].

Биенчик, Марек. *Книга на лицето*. Фабер. Велико Търново, 2015. [Bieńczyk, Marek. *Kniga na litseto*. Faber. Veliko Tarnovo, 2015].

Бранев, Веселин. *Следеният човек. Спомени, предизвикани от документи*. Фама. София, 2007. [Braney, Veselin. *Sledeniyat chovek. Spomeni, predizvikani ot dokumenti*. Fama. Sofia, 2007].

Бродски, Йосиф. *За скръбта и разума*. Факел експрес. София, 2003. [Brodsky, Joseph. *Za skrabta i razuma*. Fakel ekspres. Sofia, 2003].

Бродски, Йосиф. *Отделяне от себе си*. Интервюта. Факел експрес. София, 2006. [Brodsky, Joseph. *Otdelyane ot sebe si*. Intervyuta. Fakel ekspres. Sofia, 2006].

Григорова, Маргрета. *Очите на словото*. Полонистични студии. Фабер. Велико Търново, 2015. [Grigorova, Margreta. *Ochite na slovoto*. Polonistichni studii. Faber. Veliko Tarnovo, 2015].

---

³⁸ „Непокорни“ е заглавието на последната приживе публикувана книга на Цветан Тодоров, в която той се интересува от гражданската доблест и високата нравственост на личности като Ети Хилезум, Жермен Тийон, Александър Солженицин, Нелсън Мандела, които в нечовешки условия успяват да съхранят и дори издигнат на по-високо ниво мярката ни за човечността. – Вж. Тодоров, Цветан. *Непокорни*. Изток-Запад. София, 2017. [Todorov, Tzvetan. *Nepokorni*. Iztok-Zapad. Sofia, 2017].

Димитрова, Блага. *Лице*. Събрани творби. Том 11. Фондация „Блага Димитрова“. ТИХ-ИВЕЛ. София, 2011. [Dimitrova, Blaga. *Litse*. Sabrani tvorbi. Tom 11. Fondatsia „Blaga Dimitrova“. TIN-IVEL. Sofia, 2011].

Елитис, Одисеас. *Открити карти*. Прев. Марин Жечев. Народна култура. София, 1982. [Elytis, Odysseas. *Otkriti karti*. Prev. Marin Zhechev. Narodna kultura. Sofia, 1982].

Константинова, Елка. (съст.). *Битие и идентичност*. Цветан Марангозов – поетът, писателят, драматургът. Съст. Елка Константинова, Мариета Иванова-Гиргинова. Изд. Боян Пенев. София, 2002. [Konstantinova, E. (sast.). *Bitie i identichnost*. Tsvetan Marangozov – poetat, pisatelyat, dramaturgat. Sast. Elka Konstantinova, Marieta Ivanova-Girginova. Izd. Boyan Penev. Sofia, 2002].

Киш, Данило. *Енциклопедия на мъртвите*. Стигмати. София, 2000. [Kiš, Danilo. *Entsiklopedia na martvite*. Stigmati. Sofia, 2000].

Киш, Данило. *Гробница за Борис Давидович*. Балкани. София, 2006. [Kiš, Danilo. *Grobnitsa za Boris Davidovich*. Balkani. Sofia, 2006].

Левинас, Еманюел. *Другост и трансцендентност*. СОНМ. София, 1999. [Levinas, Emmanuel. *Drugost i transtsendentnost*. SONM. Sofia, 1999].

Марангозов, Цветан. *Безразличният*. Издателско ателие Аб. София, 2000. [Marangosoff, Tzvetan. *Bezrazlichniyat*. Izdatelsko atelie Ab. Sofia, 2000].

Милош, Чеслав. *Поробеният разум*. Галактика. Варна, 1992. [Miłosz, Czesław. *Porobeniyat razum*. Galaktika. Varna, 1992].

Речник на българската литература след Освобождението (1878). В: Електронна публикация: <http://dictionarylit-bg.eu/> [Rechnik na balgarskata literatura sled Osvobozhdenieto (1878). V: Elektronna publikatsia: <http://dictionarylit-bg.eu/>].

Тодоров, Цветан. *Непокорни*. Изток-Запад. София, 2017. [Todorov, Tzvetan. *Nepokorni*. Iztok-Zapad. Sofia, 2017].

Хайдегер, Мартин. *Същности*. Гал-Ико. София, 1999. [Heidegger, Martin. *Sashtnosti*. Gal-Iko. Sofia, 1999].

Чернокожев, Вихрен. *Да откриеш Габриела Адамецияну*. В: Електронно списание LiterNet, 15.06.2006, № 6 (79) <https://litternet.bg/publish2/vchernokozhev/gadameshtianu.htm> [Chernokozhev, Vihren. *Da otkriesh Gabriela Adameshtyanu*. V: Elektronno spisanie LiterNet, 15.06.2006, № 6 (79) <https://litternet.bg/publish2/vchernokozhev/gadameshtianu.htm>].